New Research in Islamic Humanities Studies
Online ISSN : 2980 - 8944
https://api.lu.ac.ir/
Lorestan University

An Analysis of Ahmad Ashraf's Approaches Regarding the Obstacles to Iran's Development

Nematollah Zakipour

Assistant Professor, Department of History, Faculty of Humanities, Yasouj University, Yasouj, Iran.
Email: n.zakipoor@yu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 01 April 2026
Received in revised form 06 August 2026
Accepted 07 September 2026
Available online 23 September 2026

Keywords:
Underdevelopment,
Ahmad Ashraf,
Iran,
Qajar,
Patrimonial

ABSTRACT

Objective: The aim of this study is to examine and evaluate Ahmad Ashraf's perspective regarding the explanation and description of the historical factors behind Iran's underdevelopment. Three approaches have significantly influenced Ashraf's outlook: the theory of the Asiatic mode of production, Wittfogel's hydraulic society, and Weber's concept of patrimonialism. Based on the theories of the Asiatic mode of production and hydraulic society, geographical and climatic conditions play the most significant role in shaping social and political systems.

Method: The research methodology employed in this article is descriptive and involves a historical content analysis of Ahmad Ashraf's approach to the obstacles to development, based on data extracted from historical evidence and sources.

Results: The results of this study indicate that, despite methodological and substantive shortcomings in Ashraf's research, his approach to Iran's historical underdevelopment highlights the influence of various factors such as geographical elements, the lack of autonomy among Eastern institutions and guilds, the failure of an independent and powerful merchant class to emerge, invasions by tribes and ethnic groups, insecurity, domestic despotism, and foreign colonialism on the social configuration of Iranian society. Nevertheless, the dominant aspect of his explanations is grounded in patrimonial theory.

Conclusion: Ahmad Ashraf's perspective is grounded in Weber's theory of the patrimonial system; however, in addition to drawing upon Max Weber's theories, he also utilizes Marx's theory of the Asiatic mode of production to explain Iran's socio economic structure. In effect, he employs a combined approach integrating Marx's Asiatic mode of production and Weber's model of hereditary rule to analyze the underdevelopment of Iran's history.

Cite this article: Zakipour, N. (2026). An Analysis of Ahmad Ashraf's Approaches Regarding the Obstacles to Iran's Development. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (11), 1-17. https://doi.org/10.22034/api.2025.2043717.1072

© Author retain the copyright and full publishing rights.
Publisher: Lorestan University.
DOI: https://doi.org/10.22034/api.2025.2043717.1072

Introduction

In recent decades, the convergence of theory and history or, put differently, the growing focus on interdisciplinary studies such as the intersection of sociology and history has prompted Iranian researchers to explore this field; Ahmad Ashraf is a notable figure in this regard. Consequently, the present study aims to elucidate and evaluate Ahmad Ashraf's perspective on the causes and factors underlying Iran's historical underdevelopment.

In traditional historiography, subjects such as the economy, relations of production, guilds, and social classes within Iranian society were either absent or received scant attention. The application of theoretical approaches to history liberated historiography from the confines of mere chronicle-writing. A key Western sociological theory adopted by Iranian researchers to explain Iran's historical underdevelopment was the Asiatic mode of production a concept that emerged as a rival to the feudal mode of production model previously employed by Soviet Iranologists. Unlike the linear model favored by Soviet historians, the Asiatic mode of production framework seeks to analyze and explain Iran's history through the lens of geographical and climatic factors. Ultimately, Ahmad Ashraf proposes novel theories regarding the historical characteristics of Iran's social system and the impediments to the historical development of capitalism in the country; by drawing upon the works of Max Weber and Karl Marx, as well as historical texts and sources, he has developed innovative conceptual insights into the causes of Iranian society's underdevelopment. Regarding the background of this research, Nasser Sedghi (2018), in his article Ahmad Ashraf's Sociological Approach to Iranian History through the Lens of Underdevelopment, addresses the methodology of Ashraf's works; however, the discussion concerning the historical obstacles to Iran's development within Ashraf's historical sociology appears only briefly and in relation to his methodology at the end of the article. Abbas Vali, in his book Pre Capitalist Iran, while noting Ashraf's synthetic approach derived from Marx and Weber (Vali, 2001), considers Ashraf's analyses regarding the obstacles to the emergence of capitalism in Iran to be incomplete. Vali also attributes Ashraf's Asiatic conceptualizations of Iranian history to the influence of Weber and Wittfogel (Vali, 2001).

The present study was conducted using data and information gathered from library-based sources and existing literature. Following the note-taking phase, and drawing upon Max Weber's theories of patrimonialism and Karl Marx's Asiatic mode of production, the study analyzes and interprets the obstacles to development in Iranian history from Ahmad Ashraf's sociological perspective.

Method

The research methodology employed in this article is descriptive and involves a historical content analysis of Ahmad Ashraf's approach to the obstacles to development, based on data extracted from historical evidence and sources.

Results

The results of this study indicate that, despite methodological and substantive shortcomings in Ashraf's research, his approach to Iran's historical underdevelopment highlights the influence of various factors such as geographical elements, the lack of autonomy among Eastern institutions and guilds, the failure of an independent and powerful merchant class to emerge, invasions by tribes and ethnic groups, insecurity, domestic despotism, and foreign colonialism on the social configuration of Iranian society. Nevertheless, the dominant aspect of his explanations is grounded in patrimonial theory.

Conclusion

Ahmad Ashraf's perspective is grounded in Weber's theory of the patrimonial system; however, beyond drawing upon Max Weber's theories, he also utilizes Marx's theory of the Asiatic mode of production to explain Iran's socio economic structure. In effect, he employs a hybrid approach combining Marx's Asiatic mode of production with Weber's model of hereditary rule to analyze the historical underdevelopment of Iran. Ashraf's explanation of this historical underdevelopment encompasses factors such as the distinct nature of cities and institutions in the East (including Iran), geographical and climatic conditions, the lack of guild autonomy, the failure of an independent bourgeoisie to emerge, invasions by nomadic tribes and ethnic groups alongside resulting insecurity, and the interplay of domestic despotism and foreign colonialism. Regarding the application of the Asiatic mode of production theory and the analysis of factors behind Iranian society's underdevelopment, a key point of convergence for Ashraf is the rejection of the linear model proposed by Soviet Iranologists. This rejection entails dismissing interpretations that characterize Iran's history in terms of slavery based systems or feudal society.

Author Contributions

The author contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

Thanks and appreciation have not been expressed.

Ethical Considerations

The author strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The author declare no conflict of interest.

پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی
شاپا الکترونیکی: ۲۹۸۰-۸۹۴۴
https://api.lu.ac.ir/
دانشگاه لرستان

تحلیل رهیافت‌های احمد اشرف درباب موانع توسعه یافتگی ایران

نعمت الله زکی پور

استادیار گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران. رایانامه: n.zakipoor@yu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی،

تاریخچه مقاله:
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۱۲
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۱۵
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۱۶
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

کلیدواژه‌ها:
توسعه نیافتگی،
احمد اشرف،
ایران،
قاجار،
پاتریمونیال

چکیده

هدف: هدف پژوهش پیش‌رو، بررسی و ارزیابی دیدگاه احمد اشرف، در ارتباط با تبیین و توصیف عوامل تاریخی توسعه‌نیافتگی تاریخی ایران بوده است. تئوری‌های شیوهٔ تولید آسیایی، جامعهٔ آبی ویتفوگل و پاتریمونیال وِبر، سه رویکرد تاثیرگذار بر نگرش احمد اشرف می‌باشد، بر اساس نظریهٔ شیوهٔ تولید آسیایی و جامعهٔ آبی، شرایط جغرافیایی و اقلیمی در شکل‌گیری نظامات اجتماعی و سیاسی بیشترین تأثیر را دارا می‌باشد.

روش پژوهش: روش پژوهش در مقاله حاضر، توصیفی و تحلیل محتوایی- تاریخی رویکرد احمد اشرف در باب موانع توسعه‌یافتگی به شیوهٔ استخراج داده‌های از شواهد و منابع تاریخی بوده است.

یافته‌ها: نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که با وجود کاستی‌های روشی و محتوایی پژوهشهای اشرف؛ رویکرد وی در باب توسعه‌نیافتگی تاریخی ایران؛ به تأثیرگذاری عوامل مختلفی از جمله مؤلفه‌های جغرافیایی، عدم استقلال نهادهای شرقی، عدم استقلال اصناف، فقدان شکل‌گیری طبقه تجار مستقل و قدرتمند، تهاجم ایلات و اقوام، ناامنی، استبداد داخلی و استعمار خارجی در صورت‌بندی اجتماعی جامعهٔ ایران اشاره دارد. با این حال وجه غالب تبیین‌های مورد نظر وی، مبتنی بر تئوری پاتریمونیال بوده است.

نتیجه‌گیری: نظریه احمد اشرف به مفهوم تئوری نظام پاتریمونیال وِبر معطوف بوده است، اما وی علاوه بر الگوبرداری از نظریه‌های ماکس‌وبر، از نظریهٔ شیوهٔ تولید آسیایی مارکس در تبیین ساخت اقتصادی- اجتماعی ایران نیز بهره برده است؛ در واقع وی از شیوهٔ ترکیبی(تولید آسیایی مارکس و شیوهٔ حاکمیت موروثی وِبر)، برای تحلیل توسعه‌نیافتگی تاریخ ایران استفاده نموده است.

استناد: زکی پور، نعمت الله. (۱۴۰۵). تحلیل رهیافت‌های احمد اشرف درباب موانع توسعه یافتگی ایران. *پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، (۱۱) ۵، ۱۷-۱. https://doi.org/10.22034/api.2025.2043717.1072

ناشر: دانشگاه لرستان.

© نویسنده.

DOI: https://doi.org/10.22034/api.2025.2043717.1072

مقدمه

در چند دهۀ اخیر پیوند نظریه و تاریخ، به بیانی دیگر مورد توجه قرار گرفتن مطالعات بین رشته‌ای از جمله نزدیکی جامعه‌شناسی و تاریخ، سبب روی‌آوری پژوهشگران ایرانی در این زمینه شده است که می‌توان در این زمینه به احمد اشرف اشاره کرد. از این رو، پژوهش پیش‌رو به تبیین و ارزیابی نگرش احمد اشرف در باب علل و عوامل توسعه نیافتگی تاریخی ایران می‌پردازد.

در تاریخ‌نگاری سنتی، موضوعاتی همانند اقتصاد، مناسبات و روابط تولیدی، اصناف و طبقات اجتماعی جامعه ایرانی غایب بود یا کمتر مورد توجه بوده است. کاربست رویکردهای نظری در تاریخ منجر به رهایی تاریخ‌نگاری از مسأله وقایع‌نگاری صرف شد. مهمترین تئوری جامعه‌شناسی غربی که پژوهشگران ایرانی به تأسی از آن، درصدد تبیین عوامل توسعه‌نیافتگی تاریخی ایران برآمدند؛ تئوری شیوۀ تولید آسیایی به عنوان تئوری رقیب شیوۀ تولید فئودالی ایران‌شناسان شوروی برای تبیین جامعه‌شناختی تاریخ ایران بوده است. اما الگوی تولید آسیایی با رد الگوی تک‌خطی[۱] مورخان شوروی، تحلیل و تبیین تاریخ ایران را در عوامل جغرافیایی و اقلیمی جستجو می‌کند. به‌هرحال، احمد اشرف، در تبیین ویژگی‌های تاریخی نظام اجتماعی و موانع رشد تاریخی نظام سرمایه‌داری در ایران مدعی نظریه‌های جدیدی است و با مطالعۀ آثار ماکس وبر، مارکس و منابع و متون تاریخی، به ابداعات مفهومی و دیدگاه‌های جدیدی درباره علل توسعه‌نیافتگی جامعۀ ایران رسیده است.

پیشینۀ پژوهش

در ارتباط با پیشینۀ این پژوهش، ناصر صدقی(۱۳۹۷)، در مقالۀ *رویکرد جامعه شناختی احمد اشرف به تاریخ ایران از خلال مسئله توسعه نیافتگی* به بحث روش شناسی آثار اشرف پرداخته و سخن از موانع تاریخی توسعه ایران در جامعه‌شناسی تاریخی اشرف تنها به طور مختصر به نسبت روش شناسی اشرف، در انتهای مقالۀ مذکور آمده است. عباس ولی نیز در کتاب *ایران پیش از سرمایه‌داری* ضمن اشاره به رویکرد ترکیبی برگرفته از مارکس و وبر از سوی اشرف (ولی، ۱۳۸۰)، تحلیل‌های وی در باب موانع شکل‌گیری سرمایه‌داری[۲] در ایران را ناقص می‌پندارد. عباس ولی همچنین، تعاریف آسیایی اشرف از تاریخ ایران را متأثر از وبر و ویتفوگل ذکر می‌کند (ولی، ۱۳۸۰).

پژوهش حاضر، به شیوۀ گردآوری اطلاعات و داده‌های از منابع و مطالعات کتابخانه‌ای انجام گرفته است. پس از یادداشت‌برداری، با اتکا به نظریه‌های پاتریمونیال ماکس وِبر و شیوۀ تولیدآسیایی کارل مارکس، به استنباط و تحلیل جامعه‌شناختی موانع توسعه یافتگی تاریخ ایران از منظر احمد اشرف پرداخته شده است.

مفاهیم، اصطلاحات و چارچوب نظری

بر پایه آنچه بیان شد، برخی از پژوهشگران ایرانی که متأثر از تئوری‌های جامعه‌شناسان غربی بوده‌اند، سلسله مقالات و کتب تاریخی را در زمینۀ عقب ماندگی تاریخی ایران به رشته تحریر کشیدند. نویسندگان مذکور را به سه طیف تقسیم می‌کنند. دسته اول شامل پژوهشگرانی هستند که تاریخ ایران را بر اساس شیوۀ تولید آسیایی مارکس تبیین می‌کنند، پژوهشگری چون محمدعلی همایون کاتوزیان در این زمره می‌باشد. دستۀ دوم، با کاربست نظریۀ پاتریمونیالِ[۳] ماکس‌وبر،

---

۱. الگوی تک‌خطی: مورخان شوروی در فهمی جبرگرایانه (لوویت، ۱۳۸۵)، معتقد بودند که جوامع بشری از مراحل پنج‌گانه معینی (جامعه اشتراکی، برده‌داری، فئودالیسم، سرمایه‌داری و سوسیالیسم) گذر خواهند کرد. این در صورتی است که مارکس نسبت به مفسران بعدی، مراحل تحول تاریخی را بسیار محتاطانه و پیچیده‌تر بررسی می‌کند (سُفری، ۱۳۸۸).

۲. ماکسیم رودنسون برخی از ویژگی‌های سرمایه‌داری را چنین برمی‌شمرد: مالکیت خصوصی وسایل تولید، کسب آزاد، تلاش برای سود به عنوان انگیزۀ اصلی فعالیت اقتصادی، تولید برای بازار، اقتصاد پولی، مکانیسم رقابت، عقلانی بودن روش اداره یک مؤسسه اقتصادی و نظایر اینها (رودنسون، ۱۳۵۸).

3. Patrimonial.

تاریخ ایران را تحلیل می‌کنند. در این گروه، احمد اشرف، شاخص‌ترین نماینده می‌باشد. ناگفته نماند که محققی مانند کاتوزیان با نگرش ترکیبی خویش علاوه بر توجه به تئوری شیوه تولید آسیایی[1] مارکس از تئوری جامعه هیدرولیک کارل ویتفوگل نیز متأثر می‌باشد. بنابراین، کاتوزیان و آبراهامیان را می‌توان در تقسیم‌بندی مذکور در دسته سومی نیز قرار داد و این به سبب نگرش ترکیبی آنهاست. در باب نگرش احمد اشرف نیز ذکر این نکته ضروری می‌باشد که با توجه به قالب فحوایی نزدیک به همِ گفتمانِ مارکس و وبر در برخی تئوری های تاریخ‌محور، شیوه تحلیل وی را نیز می‌توان ترکیبی از شیوه تولید آسیایی مارکس و نظریه پاتریمونیال وبر قلمداد کرد. برایان اس. ترنر[2] جامعه‌شناس انگلیسی و نویسندهٔ کتاب *وبر و اسلام* به این سازگاری نظریات مارکس و وبر دربارهٔ ماهیت اجتماعی شرق اشاره می‌کند(ترنر، ۱۳۹۱). در ادامه ابتدا ضروری است تئوری‌هایی را که نویسندگان ایرانی در باب تبیین توسعه‌نیافتگی تاریخی ایران از آنها استفاده کرده‌اند به‌طور اختصار مورد بررسی قرار گیرد:

تئوری شیوهٔ تولید آسیایی

نخستین توجه مارکس به جامعه آسیایی و در واقع نخستین تصور مارکس از شیوهٔ تولیدآسیایی در سال ۱۸۵۳ بیان شده است (Bottomore and others,1991). وی چنین می‌نویسد:«اما چگونه است که شرقی‌ها به مالکیت خصوصی بر زمین، حتی به مالکیت فئودالی دست نیافتند؟ به نظر من (مارکس) این امر به طور عمده مربوط به وضع اقلیمی، شرایط زمین، بویژه پهنه‌های بزرگ بیابان‌هایی است که از صحرای آفریقا تا عربستان، ایران، هند و تاتار تا مرتفع‌ترین فلات‌های آسیا کشیده شده است. نخستین شرط زراعت در این جا آبیاری مصنوعی است، که این کار یا وظیفه جماعت‌ها یا ایالت‌ها و یا حکومت مرکزی است. در شرق، دولت فقط دارای سه بخش اداری بوده است: دیوان خراج (جهت غارت داخل کشور)، دیوان جنگ (برای غارت داخل و خارج کشور) و دیوانی برای کارهای عمومی، جهت تجدید تولید (مارکس و انگلس، ۱۳۸۴). شیوهٔ تولید آسیایی رقیب رویکرد شیوهٔ تولید فئودالی ایران‌شناسان شوروی بود و شیوه تولید آسیایی سبب ظهور نگرش‌های جدیدی در باب تاریخ شرق و ایران شد (آزاد ارمکی، ۱۳۹۱). در این شیوهٔ تولید، مالکیت خصوصی بر زمین، طبقه استثمارگری وجود ندارد و این دولت است که خود به عنوان استثمارگری بزرگ عمل می‌کند (بشیریه ۱۳۷۵:). در این جا، عدم وجود مالکیت خصوصی و اشراف زمین‌دار، مهم‌ترین ویژگی وجه تولید آسیایی دانسته شده و کلید فهم مسائل شرق بود. تاریخ سیاسی و مذهبی شرق نیز در همین نکته نهفته است که شرقی‌ها به فرم فئودالی مالکیت زمین دست نیافته‌اند (آندرسون، ۱۳۹۰).

تئوری پاتریمونیال

نظریه‌های ماکس وِبر دربارهٔ اقتصاد، تاریخ، سیاست و دین جوامع غرب و شرق قابل توجه است. محور و مرکز ثقل نظریهٔ اقتصادی وبر، مسئلهٔ سرمایه‌داری است؛ یکی دیگر از نظریه‌های مهم ماکس وبر نظریه پاتریمونیال وی می‌باشد که بر توسعهٔ شکل سلطهٔ مردسالاری و سلطهٔ ریش سفیدان و کدیوران اشاره دارد (weber, 1978). در مباحث وبر پاتریمونالیسم (نظام موروثی) و فئودالیسم[3] نمونه‌هایی از اقتدار سنتی محسوب می‌شوند که بر رهبری موروثی و پیروی از سنن استوار است (وبر، ۱۳۶۷). از دیگر تئوری‌های وبر می‌توان به تفاوت نگاه وی به نهادهای شرقی و غربی اشاره کرد. او در این باره می‌نویسد: در شرق، شهرها، تقریباً همیشه تحت سلطه قدرت‌های مرکزی یا ارتش بودند و هرگز نتوانستند از استقلال قانونی و سیاسی برخوردار شوند از این رو، در شرق فرصتی برای ظهور طبقه مستقل بورژوا وجود نداشت (وبر، ۱۳۶۹).

1. The Asiatic Mode of Production(Bottomore and others, 1991).
2. Bryan S, Turner.
۳. وبر، دولت فئودالی به مفهوم خاص غربی آن را، فقط ظهور یافته در فرهنگ غرب می‌داند (وبر، ۱۳۹۱).

واژۀ سلطنت موروثی (پاتریمونیالیسم)، در منظومۀ فکری وبر که از مفاهیم مورد توجه اشرف در تبیین تاریخ ایران نیز می‌باشد، به نوعی سلطه اشاره دارد که مشخصه اش، غیبت شکل‌هایی از محدودیت نهادینه شده در مقابل اعمال قدرت پادشاه حاکم است که با کل قلمرو ساکنانش، عملاً چون املاک شخصی برخورد می کند و از طریق دستگاهی دولتی حکومت می کند که ادامۀ خانوار شخصی اوست (ولی، ۱۳۸۰). برگرفته از همین مفاهیم و تئوری‌های ماکس وبر، اشرف به موانع تاریخی عمدۀ فرا راه رشد بورژوازی جدید در نظام های پاتریمونیال از نگاه ماکس وبر اشاره می کند. از آن جمله: گرایش‌های سنتی نسبت به فعالیت های اقتصادی، خودسری فرمانروایان پاتریمونیال در امور مالی و مالیاتی، عدم آزادی فردی برای فعالیت‌های خصوصی اقتصادی و بالاتر از همه تا هنگامی که فعالیت‌های تولیدی جامعه مستقیماً به وسیله گروه حاکمه اداره می‌شود، از رشد و توسعه سرمایه‌داری جدید جلو گرفته می‌شود (اشرف، ۱۳۹۳). بُن‌مایۀ نظریۀ سلطۀ موروثی وِبر بر این اصل استوار است که دولت، قدرتش را از طریق متمرکز کردن ابزار اداری در وجود یک پادشاه مطلقه به دست می‌آورد (نش، ۱۳۸۰).

تئوری جامعۀ هیدرولیک

سومین تئوری که برخی از محققان ایرانی بر اساس آن تاریخ ایران را تحلیل و تبیین جامعه‌شناختی کردند، تئوری جامعه هیدرولیک (آب‌پایه) کارل آگوست ویتفوگل می باشد که درکتاب استبداد شرقی متبلور شده است. وی در این کتاب از مسأله آب به عنوان مؤثرترین مؤلفه در تبیین جوامع شرقی نام برده است و تمام جوامع شرقی را با عناوینی چون جامعۀ آبی، تمدن آبی، دولت آبی، فرمانروای آبی، رژیم آبی، نظام آبی، کشورهای آبی و... توصیف می کند. بنابراین، کانون تحلیل وی از جوامع شرقی، مسأله آب است. کانون تحلیل وی؛ شبکه‌های آبیاری و طبقه دیوان‌سالار دو خصلت بنیادی همه نظام‌های شرقی در نظر گرفته شده‌اند که طبقه و دولت در جوامع شرقی را میرآب‌ها و کنترل کنندگان سیلاب بر عهده دارند (ویتفوگل، ۱۳۹۲). هرچند تئوری پردازان نظریۀ استبداد شرقی، مارکس و انگلس بودند، ولی کارل ویتفوگل، به طور مفصل به نظریه اقتصاد آبی در جوامع شرقی توجه کرده است. بدین ترتیب، شیوه تولید آسیایی مارکس، تئوری پاتریمونیال ماکس‌وبر و جامعه هیدرولیک ویتفوگل سه تئوری جامعه‌شناختی است که نویسندگان ایرانی با کاربست آن در تاریخ ایران به تحلیل مناسبات اقتصادی- اجتماعی جامعه ایرانی پرداختند (ولی، ۱۳۸۰).

احمد اشرف و آثارش

احمد اشرف سال (۱۳۱۳ش)، در تهران به دنیا آمد. وی سابقۀ تدریس در دانشگاه‌های پنسیلوانیا، کلمبیا، پرینستون و دانشگاه تهران را در کارنامۀ علمی خود دارد. دیدگاه‌های اشرف دربارۀ تاریخ ایران مأخوذ از نظریه‌های ماکس‌وبر درباره جوامع شرقی است و به همین خاطر می توان وی را ماکس وبرِ ایران نامید. او از جمله نویسندگان ایرانی است که با وجود کاربست تئوری تولید آسیایی، در تبیین و تحلیل جامعه ایران، به طور کلی تحلیل جامعه‌شناختی خود را مدیون تئوری استبداد موروثی(پاتریمونیال) وِبر می‌داند. رویکرد اشرف در باب تاریخ اقتصادی- اجتماعی ایران در آثارش از جمله: *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران دورۀ قاجار* (۱۳۵۹)، *اجتماع ده و الگوهای سکونت روستایی در مناطق همگون ایران* (۱۳۵۲)، *مشخصات اقتصادی و اجتماعی نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی در ایران* (۱۳۵۲)، *نظام آسیایی یا نظام فئودالی، دوره‌بندی تاریخ ایران، نظام آسیایی، نقد و نظری در ویژگی‌های تاریخ ایران، ویژگی‌های تاریخی نظام اجتماعی ایران در دورۀ اسلامی، ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران دورۀ اسلامی*، بیان شده است.

جامع‌ترین اثر اشرف راجع به توسعه‌نیافتگی تاریخی ایران، کتاب موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران دورۀ قاجاریه (۱۳۵۹)، رسالۀ دکتری وی می‌باشد. هدف اشرف از این تحقیق بررسی موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری صنعتی جدید در ایران و نقش جماعت بازاریان و به‌ویژه تجار در سیر تحولات اقتصادی و اجتماعی جامعۀ ایران در دورۀ قاجاریه بیان شده است (اشرف ۱۳۵۹). این کتاب شامل یک مدخل، پنج فصل و نتیجه می‌باشد. در مدخل، طرح مسئله، روش تحقیق و منابع و مآخذ

آمده است. در فصل اول؛ موقعیت تجار و اصناف در جامعهٔ شهری، فصل دوم؛ وضعیت نیمهٔ استعماری و سرمایه‌داران غربی، فصل سوم؛ رشد سرمایه‌داری تجاری در وضعیت نیمهٔ استعماری، فصل چهارم؛ ماهیت رشد اقتصادی در شرایط نیمهٔ استعماری و فصل پنجم؛ قیام بازاریان در برابر استبداد و استعمار را بررسی کرده است. وی در مبحث نتیجه، جمع‌بندی موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری و مردمسالاری در ایران را به صورت خلاصه ذکر می‌کند، در پیوست کتاب تصاویری از کسب و کار و اقتصاد دوران قاجار (۱۸ تصویر) آورده شده، قسمت پایانی کتاب شامل منابع و مآخذ در دو بخش: الف) به زبان فارسی و ب) به زبانهای دیگر و همچنین فهرست راهنما[اعلام] می‌باشد. احمد اشرف یکی از نظریه‌پردازان برجسته در حوزهٔ تاریخ مطالعات اقتصادی ایران معاصر است که نظریه‌های قابل تأملی در مورد جامعه و تاریخ ایران ارائه داده است. مهم‌ترین نگرش جامعه‌شناختی-تاریخی وی، حول محور؛ «موانع تاریخی شکل‌گیری سرمایه‌داری در ایران» می‌باشد. این موضوع را در سلسله مقالات و کتب متعددی مورد کنکاش تاریخی قرار داده است.

دیدگاه‌های احمد اشرف در باب توسعه نیافتگی تاریخی ایران

برخلاف رویکردهای سنتی به تاریخ ایران، پیوند روزافزون نظریه و تاریخ سبب شکل‌گیری پژوهش های بین رشته ای و نوینی در باب تحلیل مسائل مختلف تاریخ ایران شد. همانگونه که پیش تر اشاره شد، یکی از پیشگامان این حوزه احمد اشرف می‌باشد. وی با پرداختن به مسائل مختلفی در زمینهٔ موانع توسعه یافتگی تاریخی ایران از جمله فقدان استقلال شهرهای شرقی و عدم شکل‌گیری طبقهٔ بورژوا در بستر وجود سلطهٔ خودکامهٔ موروثی، زوال صنعت داخلی در مواجهه با صنعت غرب و استعمار، سعی در ارائهٔ تبیین نوینی از تاریخ ایران داشته است. در ادامه به مؤلفه‌های مزبور پرداخته خواهد شد.

تفاوت شهرهای شرق با شهرهای غرب و عدم شکل‌گیری طبقه بورژوای مستقل در ایران

می‌توان گفت که وبر در کتاب، *اقتصاد و جامعه*، به تفاوت نهادهای شرقی و غربی می‌پردازد که در مسیری کاملاً متفاوت گام برداشته است. وِبر می‌نویسد: «در شرق، شهرها، تقریباً همیشه تحت‌سلطه قدرت‌های مرکزی یا ارتش بودند و هرگز نتوانستند از استقلال قانونی و سیاسی برخوردار شوند [...] از این‌رو، در شرق فرصتی برای ظهور طبقهٔ بورژوای مستقل وجود نداشت. (پارکین، ۱۳۸۴). اشرف با تأثیرپذیری از نظریه‌های وِبر در مورد ویژگی‌های نهادهای شرقی به‌ویژه شهرها به تحلیل و تبیین موانع رشد سرمایه‌داری ایران در دورهٔ قاجاریه پرداخته است.

اشرف به تفاوت‌های شهرهای شرقی با شهرهای غربی پرداخته است و مهم‌ترین دیدگاه‌های وی، تحت‌الشعاع نظریه های ماکس وبر از تاریخ شرق است. اشرف در تمایزات شهرهای شرقی با شهرهای غربی موارد ذیل را ذکر کرده است: اول، وظایف و کارکردهای اختصاصی اصناف از گیلدها[۱] وسیع‌تر بود. دوم، قدرت اقتصادی گیلدها و قدرت نظارت آنان بر امور حرفه‌ای به مراتب بیش از اصناف بود. سوم، گیلدها معمولاً از بازرگانان تشکیل می‌شود، در حالی‌که در اصناف شرقی، از یک طرف از تجار مجزا بود و از طرف دیگر حرف متعددی را دربر می‌گرفت. چهارم، رؤسای اصناف، نمایندهٔ حکومت شهری در امورات اداری و مالی است و حال آنکه رؤسای گیلدها دارای چنین وظایفی نبودند. پنجم، رؤسای گیلدها را اعضای انجمن انتخاب می‌کردند، در حالی‌که رؤسای اصناف را حاکم شهر رسماً منصوب می‌کرد. بدین ترتیب رؤسا یا کدخدایان اصناف در برابر حاکم شهر مسئول وصول مالیات و ادارهٔ امور صنف خود بودند. ششم، جنبش‌های آزادی‌خواهانه سیاسی و مذهبی در سده‌های پنجم و ششم هجری در اجتماعات شهری سبب شد که اصناف اسلامی از بنیان‌های اجتماعی و سیاسی مقتدری برخوردار شدند. هفتم، اصناف شرقی هم از نظرساختار و کالبد شهری و قرار داشتن در کنار مسجد جامع و مساجد دیگر و وظایف و احوال اجتماعی و وظایف شرعی، در وصول خمس و زکات و ارتباط با عناصر مذهبی جامعه [شرکت] داشتند و در حالی‌که که گیلدها چنین نبودند. هشتم، گیلدهای غربی در شهرهای خودمختار، فعالیت می‌کردند و در آن نظام میان

۱.Guilds اتحادیهٔ صنفی

صنعت و بازرگانی از یک‌سو و کشاورزی از سوی دیگر جدایی اساسی وجود داشت و به همین دلیل فئودال‌ها در دژها ساکن می‌شدند و پیشه‌وران و بازرگانان در شهرها زندگی می‌کردند. اقتصاد شهری و اقتصاد روستایی از هم جدا بودند. درحالی‌که در شرق، فرمانروایان و زمینداران در شهر زندگی می‌کردند و محله‌ها و اصناف شهری و روستاها تحت سلطه حکومت مرکزی بودند و این عوامل مانع ایجاد تضادهای میان نظام اقتصاد شهری و روستایی می‌شدند، تضادی که در غرب منجر به رشد و رونق نظام سرمایه‌داری شد. (همان). با وجود تمایزات شهرهای شرقی با شهرهای غربی، اشرف نتیجه‌گیری کرده و سؤالی مطرح می‌کند که چرا شهرهای اسلامی، برخلاف شهرهای غربی دارای استقلال سیاسی نبوده‌اند؟ و نتوانستند به جایگاهی که شهرهای غربی داشتند دست یابند؟ وی پاسخ می‌دهد که در شهرهای شرقی، طبقهٔ شهرنشین و مفهوم شهروندی که در غرب موجودیت داشت، به وجود نیامد، زیرا در شرق، شهر مقر سیاسی حکومت مرکزی به‌شمار می‌رفت که بر جامعهٔ شهری حاکم بودند و حضور حکومت در امور اداری و مالی سبب شد که انجمن‌های صنفی خودمختار و مستقل شکل نگیرد و شهرها دارای قوانین و مقررات و قانون اساسی و نظام دادرسی مستقلی که منتخب شهرنشینان باشد، نبودند و بدین ترتیب؛ شهرهای شرقی؛ همان مشخصه‌هایی را داشتند که ماکس وبر در موارد پنجگانه دسته‌بندی کرده بود. ساختار فیزیکی و سیمای کالبدی شهرهای شرقی دارای برج و بارو و بازار بود و از انجمن‌های مستقل و قانون اساسی مشخص و دادگاه‌های متشکل از شهرنشینان و برگزیدهٔ مردم بی‌بهره بود. مناسب‌ترین مفهوم یا اصطلاحی را که اشرف دربارهٔ نظام شهری و روستایی ذکر می‌کند، مفهوم منطقهٔ شهری برای شهرهای ایران اسلامی است که این مفهوم از منظر و حوزهٔ جغرافیایی؛ شهر و منطقهٔ نفوذ سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، مذهبی و فرهنگی و روستاهای پیرامون شهر را در بر می‌گرفت (همان).

اشرف با مطالعهٔ آثار ماکس وبر، مارکس، منابع جغرافیایی و متون تاریخی، مفهوم منطقهٔ شهری را دربارهٔ شهرهای ایرانی به کار برده است که نشان می‌دهد که نظام شهری و نظام روستایی در ایران از هم جدا نیستند و تولیدات شهری (اقتصاد صنعتی) و اقتصاد روستایی (کشاورزی) و حتی اقتصاد ایلی (اقتصاد شبانی) را مجموعه‌ای همبسته و یکپارچه تلقی می‌کند. نمی‌توان بین این سه نظام تولیدی تمایز قائل شد و هر سه نظام تولیدی در نظام تولیدی شهری به دلیل تمرکز قدرت حکومت مرکزی در شهر، مفهوم منطقهٔ شهری را که احمد اشرف بنا به گفتهٔ خودش مبدع آن است، دربر می‌گیرد. اما، اشرف دربارهٔ موانع شکل‌گیری نظام سرمایه‌داری در ایران علاوه بر مسائلی چون، نظام سیاسی و اقتصادی شهرها و جایگاه تجار و اصناف در نظام شهری، از موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران نیز یاد می‌کند که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

مفهوم سلطهٔ موروثی

مفهوم سلطهٔ موروثی در نوشته های اشرف؛ تلاش برای تبیین جامعهٔ ایرانی در عصر قاجار و تعمیم آن به تاریخ ایران است. وی موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری ایران را در خصوصیات شیوهٔ تولید شهری، روستایی و ایلی و نظام سیاسی و اجتماعی می داند. در تحلیل این نویسنده این موانع سبب شکل‌گیری نظام استبدادی موروثی، ساخت‌های دولتی اقتصاد کشاورزی و همچنین نظام بوروکراتیک خاصی در ایران شده که حاصل این امر تشکیل نظام استبدادی در ایران بوده است. در این زمینه کانون تحلیل تاریخی و نظری اشرف، بیشتر به هجوم اقوام ترک، مغول و تأثیر این اقوام بر نوع معیشت و ساختار اقتصادی و اجتماعی ایران معطوف است. نویسندهٔکتاب *ایران پیش از سرمایه‌داری* معتقد است که: نظریهٔ استبداد موروثی اشرف برگرفته از اندیشهٔ استبداد آسیایی مارکس و اندیشهٔ استبداد موروثی ماکس وبر است (ولی، ۱۳۸۰). اما اشرف، رویکردش را برگرفته از نظریه ماکس وبر می‌داند.

اشرف، معتقد است تهاجمات اقوام با تغییر نوع معیشت و ایجاد ناامنی، ماهیت و نقش اصناف سنتی، از موانع شکل‌گیری سرمایه‌داری و عدم ایجاد طبقهٔ بورژوای مستقل در ایران است. در این رابطه می‌نویسد: جامعهٔ ایرانی میان شرایط دوگانهٔ اقتدار و سلطهٔ حکومت مرکزی و نظام خودکامهٔ شاه‌پدری متمرکز از یک سو و یا پاشیدگی آن، که همراه با سلطهٔ نظام ملوک الطوایفی و خانخانی و یا نظام شهپدری پراکنده بود و در آن ملوک الطوایف یا شاه‌پدران محلی خودکامانه حکومت داشتند، از دیگر سو نوسان می‌کرد [...] هنگام تسلط حکومت‌های مقتدر مرکزی قدرت ملوک الطوایف تا حدی محدود می‌گردید و با

ایجاد امنیت در کشور تولیدات کشاورزی رونق می‌گرفت. (اشرف، ۱۳۵۹). به‌طور کلی نظریهٔ استبداد موروثی آسیایی احمد اشرف بدین صورت آمده است که: استبداد داخلی و استعمار خارجی، دو عامل اصلی در موانع توسعهٔ اقتصادی و اجتماعی می‌باشد که استبداد داخلی توأم ویژگی‌های شیوه‌های تولید در اجتماعات ایلی، شهری و روستایی و استعمار خارجی، باعث شد که سرمایه‌داری صنعتی و استقرار دموکراسی بورژوایی با ناکامی روبرو گردد. (همان). همو در ادامه دربارهٔ نقش نیروهای خارجی در ناکام گذاشتن سرمایه‌داری صنعتی و استقلال سیاسی و اقتصادی ایران آورده است:

...جامعهٔ ایرانی در دوران فرمانروایی قاجارها پا به عرصهٔ روابط بین المللی نهاد و نیروهای استعماری در شمال و جنوب کشور شرایط نیمه استعماری را بر کشور ما تحمیل کردند. از این زمان به بعد برخوردهای نیروهای اجتماعی درون کشور با نیروهای استعمارگر خارجی، عوامل تعیین کنندهٔ طبیعت و ماهیت و مسیر تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جامعهٔ ایرانی را تشکیل می‌دهند (همان).

تهاجم اقوام بیگانه به ایران؛ گذار از یکجانشینی به کوچندگی

احمد اشرف، هجوم بیگانگان از قرن پنجم تا قرن دهم را از موانع اساسی رشد سرمایه‌داری در ایران مطرح می‌کند. این تغییر، شیوهٔ تولید عشایری (اقتصاد شبانی) را در قرون متمادی و متوالی بر نظام سیاسی و اقتصادی ایران حاکم کرد و جامعهٔ ایرانی را از رشد و بالندگی دور ساخت. وی معتقد است نظام ایلی، نظام غالب سیاست و اقتصاد جامعهٔ ایرانی به شمار می‌رفت و در این باره چنین می‌نویسد:

هجوم [صحراگردان] به ایران، با غلبهٔ سلجوقیان که ایران زمین را در قرن پنجم هجری به روی [ترکمانان و ترکان] گشودند، آغاز گردید و با هجوم قبایل مغول در قرن هفتم (به اشتباه قرن ششم آمده)، ابعاد گسترده و تازه‌ای یافت و با ایلغار تیمور لنگ و تشکیل سلسله های آق قوینلو و قراقوینلو و سلطهٔ قزلباشان تا قرن دهم ادامه پیدا کرد. بدین‌گونه با هجوم این قبایل ترکیب قومی و اجتماعی جامعهٔ ایرانی به توازن تازه‌ای رسید. به‌خاطر آنکه شیوهٔ تولید و زندگی عشایری در فلات ایران، مستلزم تحرک و جابجایی مکانی در مناطق صعب‌العبور کوهستانی است، قبایل فاتح به اتکای سواره نظام پرتحرک خود تا اوایل قرن کنونی تفوق نظامی خود را محفوظ داشتند، و منبع اصلی تدارک نیروی نظامی و جنگی کشور را تشکیل دادند و بدین‌گونه سلطهٔ سیاسی و نظامی خود را بر جامعهٔ ایرانی و بر اجتماعات شهری و روستایی کشور به صور گوناگون تداوم بخشیدند. (همان). بدینگونه سلطهٔ صحراگردان بر ایران که از قرن پنجم هجری تا اوایل قرن کنونی ادامه داشت آثار و نتایج پراهمیتی در ویژگیهای تاریخ ایران و روابط اجتماعات سه گانهٔ ایلی، شهری و روستایی و شالوده‌های سیاسی و اقتصادی جامعهٔ ایرانی برجای گذاشت. سلطهٔ سیاسی و نظامی جوامع ایلی بر اجتماعات شهری و روستایی موجب سکون اقتصادی در جامعه گردید. زیرا از یکسو مانع رشد تولیدات کشاورزی و سبب کندی جریان آن به اجتماعات شهری شد و از سوی دیگر محدودیتهایی برای رشد و توسعهٔ درون‌زای سرمایه‌داری از بطن بازارها فراهم ساخت. از نظر سیاسی حضور پرقدرت عشایر در جامعه و ادغام آنان در نظام سیاسی، نوعی توازن میان نهادهای قدرت مرکزی که در ایران سابقه‌ای کهن داشت، و در نتیجه موانع مضاعفی در راه رشد سیاسی سرمایه‌داری ملی در اجتماعات شهری برپا نمود؛ چراکه حضور عشایر و سلطهٔ آنان بر اجتماعات شهری، روستایی و ایلی در منطقهٔ نفوذشان، مانع اساسی برای تداوم سلطهٔ کامل قدرت مرکزی که از لوازم رشد و توسعهٔ سرمایه‌داری است پدید آورد و جریان سرمایه را در دوران ماقبل سرمایه‌داری دشوار ساخت و سبب کندی فعالیت‌های تولیدی در زمینه‌های کشاورزی و صنایع دستی و نیز موجب کندی و دشواری مبادلات بازرگانی گردید (همان). در همین رابطه باید اشاره کرد که اشرف دیدگاه‌های ابن‌خلدون را دربارهٔ ساختار اجتماعی و اقتصادی جامعهٔ اسلامی تأیید می کند. اما معتقد است که ابن خلدون به دو نکتهٔ اساسی دربارهٔ نظام تولید شهری و نظام تولید ایلی توجه نکرده است. یکی تمایز میان شیوهٔ تولید عشایری با شیوهٔ تولید روستایی و دیگر مبانی اقتصادی نظام ایلی است. دوم، نظامی‌گری و بنیهٔ قوی مردان عشایر را مهم‌ترین شالودهٔ شیوهٔ تولید عشایری می‌داند که شیوهٔ تولید ایلی و اقتصاد شبانی از شجاعت و دلاوری مردان عشایر نشئت می‌گیرد (همان). به‌طورکلی اشرف در مورد تأثیر و تبعات هجوم بیگانگان به ایران معتقد است که هجوم

اقوام بیگانه و سلطهٔ نظام تولید ایلی (اقتصاد شبانی) بر جامعهٔ ایران، منجر به درهم آمیختگی و هم بسته شدن سه‌گانهٔ نظام های تولید شهری، روستایی و ایلی شده است. این درهم آمیختگی نظامات تولیدی، سبب توقف اقتصاد جامعهٔ ایرانی شد و مانع رشد تولیدات کشاورزی و رشد نظام سرمایه‌داری شد. علی‌رغم تأثیرات اقتصادی و اجتماعی که هجوم بیگانگان بر جامعهٔ ایران بر جای گذاشت، حاکم شدن نظام تولیدی، سیاسی اقتصاد ایلی بر جامعهٔ ایران و تداخل سه نظام اقتصادی (شهری، روستایی و ایلی) سبب کند شدن و توقف و رشد نظام سرمایه‌داری در ایران شد. هرچند مطالعات اشرف در مورد موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران مربوط به حکومت قاجاریه[۱] است، اما به نوعی نظریه‌هایش را به دوره‌های قبل از قاجاریه هم تعمیم داده است. اشرف در کنار تهاجم ایلات و اقوام به ایران، دیگر موانع داخلی رشد سرمایه‌داری را در ایران ناامنی می‌داند و معتقد است که ناامنی در تمام دوره‌های تاریخی ایران وجود داشته و به‌ویژه در دورهٔ قاجار شدت یافته است. سلطهٔ حکومت‌های فاسد و خودکامه، مصادرهٔ اموال و وجود ایلات پراکنده که اخاذی‌های زیادی از تجار و بازرگانان می‌کرده‌اند، سبب شد که رشد سرمایه‌داری در ایران متوقف شود، درحالی‌که بازرگانی، تجارت و رونق صنایع داخلی در پی ثبات و امنیت شکوفا می‌گردد (ر.ک: همان). در اینجا سؤالی مطرح می‌شود که چرا در ایران سرمایه‌گذاری خصوصی به معنی واقعی شکل نگرفت؟ سیاحان اروپایی که در دورهٔ قاجار به ایران مسافرت کردند علت عدم شکل‌گیری سرمایه‌داری و طبقهٔ بورژوازی را در ایران بررسی کردند، عواملی چون ساختار ایلی حاکم بر جامعهٔ ایران، ناامنی، شرایط اقلیمی و جغرافیایی ایران، استبداد، خرافات جامعهٔ ایران و ترس از دریا را عوامل اساسی در عدم شکل گیری جامعهٔ سرمایه‌داری و بورژوایی بیان کرده‌اند. ژوبر یکی از این سیاحان اروپایی که در دورهٔ قاجار به ایران آمده بود، دربارهٔ عدم شکل‌گیری سرمایه‌داری خصوصی گزارش داده است:

عواید شاه ایران عبارت است از: درآمد املاک شخصی، اخذ مالیات ایالتی و مال‌التجاره‌ها، پیشکش‌های مختلف از امرای داخلی و خارجی که تمام این درآمدها در راه مخارج شخصی شاه هزینه و به طلا و جواهر مبدل می‌شد و در هزینه‌های عمومی (مدارس، مساجد، قنوات، پل‌ها و...) خرج نمی‌شد. این ثروت را می‌توانستند در راه‌هایی صرف کنند که هم برای پادشاه و هم برای مملکت مفید باشد. اما ژوبر بیان می‌کند که در کشورهای مستبده، منفعت عامه به چیزی انگاشته نمی‌شود. وی عامل دیگر در عدم رونق و شکوفایی تجارت و اقتصاد خصوصی را در مسئلهٔ روحی و شخصی بیان می‌کند که ایرانیان همواره از سفرهای دریایی ترس داشته‌اند. بطوریکه عبور از صحاری خشک و سوزان و خطرناک را به کوتاه‌ترین راه‌های دریایی ترجیح می‌دهند. این عمل سبب شد که ایران از یک نیروی دریایی توانمند محروم شود. وی علت دیگر را در اقتصاد خصوصی ایران در فقدان مبادلات می‌داند. گرچه در ایران اسکناس و برات امری ناشناخته نیست، اما روح عدم اعتماد و ترس از اینکه ثروت به‌طور غیرمستقیم بر دیگران آشکار شود، سبب شد که هیچ گونه معاملهٔ اعتباری انجام نگیرد و تجارت منحصر به مبادلات نقدی شود... (ر.ک: ژوبر، ۱۳۴۷).

زوال صنعت داخلی در مواجهه با صنعت پیشرو غرب

همان طورکه بیان شد، ناامنی، نوع شیوهٔ فرمانروایی حکام ایران، مسائل روحی و شخصی جامعهٔ ایرانی و شرایط اقلیمی ایران سبب شد که در جامعهٔ ایران، جامعهٔ تجاری و مبتنی بر سرمایه‌گذاری خصوصی شکل نگیرد. چنانچه در این راستا دیدگاه‌های اشرف دربارهٔ موانع شکل‌گیری نظام سرمایه‌داری در ایران قابل تأمل است: موانع داخلی رشد سرمایه‌داری در دورهٔ قاجاریه بطور کلی از خصوصیات بنیانی نظام سیاسی و اقتصادی ایران نشأت می‌گرفت که در طی قرون متمادی با نوسانهایی همچنان پابرجای بود. لکن در دورهٔ قاجاریه وضع خاصی پدید آمده بود که به نوبهٔ خود این موانع را شدت می‌بخشید. بدین معنی که حکومت قاجارها معایب نظامهای نیرومند مرکزی و معایب نظامهای ملوک الطوایفی را، از نظر ایجاد شرایط لازم برای رشد سرمایه‌داری مستقل، در خود گرد آورده بود. مهمترین موانع رشد سرمایه‌داری ملّی در این دوران

۱. ماکسیم رودنسون ضعف ایدئولوژی سرمایه داری را در کشورهایی چون ترکیه و ایران عهد پهلوی مشهود می‌داند (رودنسون، ۱۳۵۸).

ناامنی شدید مردم به طور عموم و ناامنی تجار و کسبه و پیشه‌وران به طور خاص بود (همان). وی معتقد بود یکی از عوامل اساسی این ناامنی، وجود ایلات متعدد و پراکنده بودنِ آنان در مناطق مختلف کشور بود. ایلات و عشایر که غارت زدن کاروانهای تجاری در قلمرو سلطهٔ خود را از امتیازات مشروع خویش می‌دانستند، معمولاً امنیت راههای تجارتی را به خطر می‌انداختند و مال‌التجاره‌های تجار را غارت می‌کردند. نه تنها راههای تجارتی بلکه شهرها نیز از دستبرد سارقان و دسته‌های دزدان در امان نبودند و دایماً در معرض چپاول اینگونه عناصر قرار داشتند (همان).

بازاریان ایرانی و در رأس آنان تجار بزرگ و سران اصناف در یک سلسله جنبشهای ضد استبدادی و ضد استعماری شرکت جستند و کوشیدند تا سهمی در ادارهٔ امور جامعه برای خود بدست آورند. نظر به اینکه قدرت اقتصادی و سیاسی بازرگانان و اصناف در دوران انقلاب مشروطیت برای استقرار دموکراسی بورژوایی کافی نبود، و مشروطیت ایران دقیقاً در همان لحظه به پیروزی دست یافت که نقش تجار و اصناف را نباید در جنبش مشروطیت خواهی ایرانیان نادیده گرفته شود. اما جنبش مشروطیت با چالش استبداد محمدعلی شاهی مواجهه گردید. اما به یاری نیروهای ایلات و عشایر، به دورهٔ استبداد صغیر پایان داده شد (همان). از نگاه اشرف، موانع خارجی از مهمترین عوامل پیدایی وابستگی اقتصادی ایران و وضعیت نیمه استعماری آن بوده است، به طوری که نتوانست خویشتن را از چنگ آن برهاند. اشرف بر این باور است که:

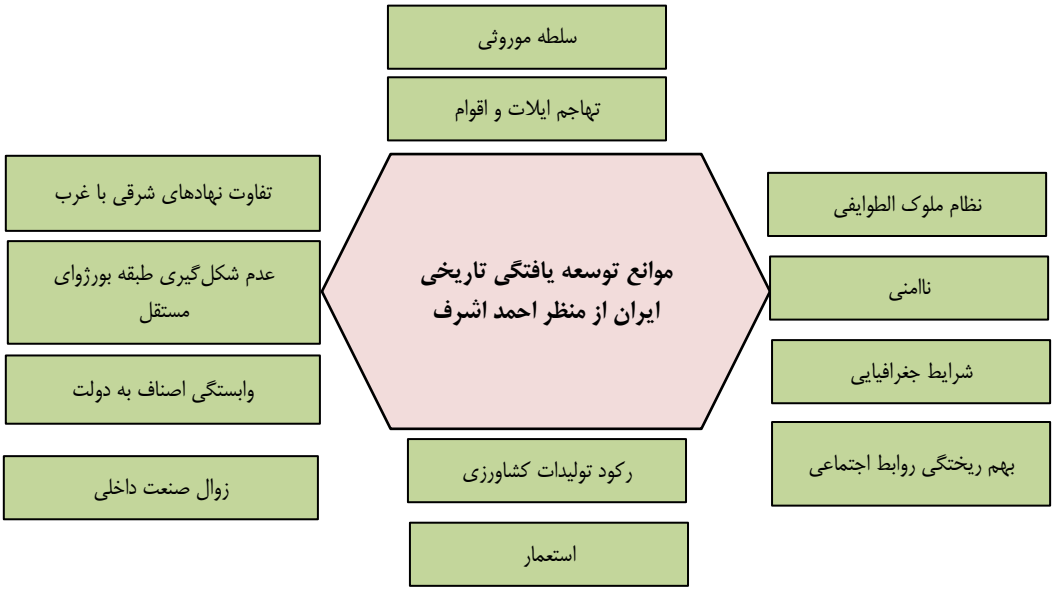
موانع خارجی رشد سرمایه‌داری از پی‌آمدهای پیدایش وضعیت نیمه استعماری و وابستگی اقتصاد سنتی جامعه ایرانی به بازار نوپای جهانی در سدهٔ سیزدهم هجری قمری به شمار می‌آید. سلطهٔ اقتصادی در شرایط نیمه استعماری بیشتر معطوف به اهداف سیاسی همسایگان شمالی و جنوبی بود. بدین معنی که علایق قدرتهای استعماری در ایران ابتدا متوجه منافع صرفاً سیاسی بود و سپس با پیدایش و گسترش بازار جهانی در اواخر سدهٔ سیزدهم، هم منافع اقتصادی در کنار منافع سیاسی مورد توجه خاص قرار گرفت و هم اینکه گسترش فعالیت‌های اقتصادی به عنوان وسیله‌ای برای تحکیم و تثبیت موقعیت سیاسی در نظر آمد (همان).

پیدایش وضعیت نیمه استعماری، حاصل رقابت و کشاکش دو نیروی متخاصم استعماری در سرزمینی بود که نهادهای حکومتی مناسبی برای ادارهٔ امور داخلی خود داشت. بدینگونه بدون آنکه نیروهای استعماری مستقیماً ادارهٔ امور آن کشور را به دست خود گیرند آن را همچون حایلی میان خود نگاه می‌داشتند و برای تثبیت نفوذ خویش در آن سرزمین به رقابت می‌پرداختند. این وضعیت آثار و نتایج پراهمیتی از نظر ماهیت تحولات اجتماعی در کشور نیمه مستعمره در پی داشت: همچون حمایت از نهادهای کهن حکومتی و حفظ وضع موجود سیاسی، پاشیدگی بازارهای کوچک و غیرقابل انعطاف محلی، رشد تجارت خارجی، تخصص در تولید و صدور مواد خام، رکود صنایع دستی، اعتیاد به مصرف مصنوعات غربی، برهم خوردن توازن پرداختها، افزایش قرضه‌های خارجی، سلطهٔ قدرتهای استعماری بر مؤسسات اقتصادی مانند بانک‌ها، گمرکات و بازارهای محلی و همچنین تسلط آنان بر بازرگانان و اصناف و به طور کلی وابستگی اقتصادی به قدرتهای دوگانهٔ استعماری (همان).

اشرف معتقد است انجمن‌های صنفی در شرق، خودمختار نبودند، وظیفهٔ اعضای انجمن‌های صنفی در شرق وصول مالیات برای حکومت مرکزی بود و نیروی پلیس دولت مرکزی، انجمن‌ها را سازمان‌دهی می‌کرد و امنیت آنها را بر عهده داشت و مدیران انجمن‌های صنفی از اعضای انجمن به‌شمار نمی‌رفتند، بلکه نیروهای دولت مرکزی بودند. در دورهٔ صفویه، تجارت داخلی و خارجی و اقتصاد و شهرنشینی رونق گرفت. با وجود این، اصناف زیر نظر حکومت مرکزی بودند درحالی‌که گیلدهای غربی (انجمن‌های صنفی) در غرب از استقلال تام برخوردار بودند و اعضای انجمن به‌وسیله خودشان انتخاب می‌شدند و این از عوامل رونق شهرنشینی در غرب و شکل‌گیری طبقهٔ مستقل بورژوا و تاجر و از عوامل رشد سرمایه‌داری در غرب بود. اشرف، نوع مناسبات تولیدی و روابط تولیدی حاکم در شرق و به‌ویژه ایران و ساخت سیاسی حکومت را از دیگر موانع شکل‌گیری سرمایه‌داری در ایران بیان می‌کند و نوع حکومت در ایران را استبداد موروثی و پاتریمونیال ذکر می‌کند که این ساخت سیاسی با نظام فئودالی غرب کاملاً متمایز است.

تفکیک‌نشدن اقتصاد شهری از تولید روستایی و ایلی و کم دوامی نقش پول در اقتصاد ایران، از دیگر موانع رشد سرمایه‌داری و عدم شکل‌گیری طبقهٔ بورژوا و تاجر در ایران بود. اما در غرب موانعی در سد کردن راه نظام سرمایه‌داری وجود نداشت (ر.ک: اشرف، ۱۳۴۷). وی، ساختار ایلی سرزمین ایران را سد راه توسعهٔ اقتصادی و اجتماعی ایران می‌داند و عوامل تداوم زندگی کوچ‌روی در جامعهٔ ایران را در مسئلهٔ کمبود آب، هجوم ایلات و اقوام و ناامنی سرزمین ایران جستجو می‌کند (همان). وی همچنین به علل و عوامل عدم پیدایش طبقهٔ بورژوا در ایران پرداخته و عدم پیدایی و استقلال این طبقه را در نوع نظام سیاسی خودکامهٔ حاکمه می‌بیند که مانع بزرگی در راه استقلال بازرگانان و تاجران می‌باشد، در این ارتباط می‌نویسد: فعالیت‌های تجارتی اختصاص به تجار نداشت و در انحصار آنان نبود بلکه فرمانروایان و حکام و عمال دیوانی نیز به داد و ستد می‌پرداختند (همان).

شکل ۱. مؤلفه‌های موانع توسعه‌یافتگی تاریخی ایران

نتیجه‌گیری

بر پایهٔ آنچه بیان شد، نویسندگان ایرانی از تئوری‌های جامعه‌شناسان غربی در تحلیل و تبیین جامعه‌شناختی تاریخی توسعه‌نیافتگی جامعهٔ ایران الگوبرداری کرده‌اند. آنها توسعه‌نیافتگی جامعهٔ ایران را به ویژه بر اساس تئوری‌های شیوهٔ تولید آسیایی مارکس، استبداد موروثی یا شیوهٔ حاکمیت ماکس وِبر و جامعهٔ هیدرولیک کارل ویتفوگل، تبیین کرده‌اند. برخی از پژوهشگران ایرانی با کاربست تئوری شیوهٔ تولید آسیایی، در تلاش برای تبیین دگرگونی‌های جامعه ایرانی بوده‌اند. نظریه احمد اشرف به مفهوم تئوری نظام پاتریمونیال وِبر معطوف بوده است، اما وی علاوه بر الگوبرداری از نظریه‌های ماکس‌وبر، از نظریهٔ شیوهٔ تولید آسیایی مارکس در تبیین ساخت اقتصادی–اجتماعی ایران نیز بهره برده است؛ در واقع وی از شیوهٔ ترکیبی(تولید آسیایی مارکس و شیوهٔ حاکمیت موروثی وِبر)، برای تحلیل توسعه‌نیافتگی تاریخ ایران استفاده نموده است. تبیین اشرف از توسعه‌نیافتگی تاریخی ایرانی شامل عواملی چون؛ تفاوت شهر و نهاد در شرق از جمله ایران، شرایط جغرافیایی و اقلیمی، عدم استقلال اصناف، عدم شکل‌گیری طبقه بورژوای مستقل، تهاجم ایلات و اقوام و ناامنی، استبداد داخلی و استعمار خارجی بوده است. در بحث کاربست نظریهٔ تولید آسیایی و در تبیین عوامل توسعه نیافتگی جامعهٔ ایران، فصل مشترک اشرف، رد الگوی تک‌خطی ایران‌شناسان شوروی در باب توسعه‌نیافتگی تاریخ ایران است. رد این الگو به معنای چشم‌پوشی تفاسیر مفاهیمی چون نظام برده‌داری و جامعهٔ فئودالی در تاریخ ایران می‌باشد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسنده در این مقاله به شکل زیر است:

نویسنده به تنهایی مسئول مفهوم‌پردازی، نگارش و بازبینی مقاله است.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسنده، این مقاله تعارض منافعی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسنده این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می شود.

منابع

آزاد ارمکی، تقی. (۱۳۹۱). بنیان‌های فکری نظریه جامعه ایرانی. تهران: نشر علم.

آندرسون، پری. (۱۳۹۰). تبارهای دولت استبدادی (ترجمهٔ حسن مرتضوی). تهران: ثالث.

اشرف، احمد. (۱۳۴۶الف). جامعه‌شناسی ماکس وبر. *مجله سخن*، ۱۷(۱۰–۱۱–۱۲).

اشرف، احمد. (۱۳۴۶ب). نظام آسیایی یا نظام فئودالی. *مجلهٔ جهان نو*، (۱۱–۱۲).

اشرف، احمد. (۱۳۴۷). ویژگی‌های تاریخ ایران در دورهٔ اسلامی. *مجلهٔ جهان نو*، (۱–۲).

اشرف، احمد. (۱۳۵۳). ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران دورهٔ اسلامی. *نامهٔ علوم اجتماعی*، (۴).

اشرف، احمد. (۱۳۵۹). موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران دورهٔ قاجاریه. تهران: زمینه.

اشرف، احمد. (۱۳۹۳). نقد و نظری در علوم انسانی و اجتماعی (به اهتمام ابراهیم اشک‌شیرین). تهران: گستره.

بشیریه، حسین. (۱۳۷۵). دولت عقل. تهران: علوم نوین.

ترنر، برایان اس. (۱۳۹۱). وبر و اسلام، با پانوشت‌های انتقادی و مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی ماکس وبر (ترجمهٔ حسین بستان و دیگران).

ژوبر، پیر آمدی. (۱۳۴۷). مسافرت به ارمنستان و ایران (ترجمهٔ محمود مصاحب). تبریز: کتاب‌فروشی چهر.

رودنسون، ماکسیم. (۱۳۵۸). اسلام و سرمایه‌داری (ترجمهٔ محسن ثلاثی). تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

سُفری، جیانی. (۱۳۸۴). مارکس، انگلس و جامعهٔ آسیایی (ترجمهٔ هوشنگ صادقی). تهران: اختران.

صدقی، ناصر. (۱۳۹۷). رویکرد جامعه‌شناختی احمد اشرف به تاریخ ایران، از خلال مسئله توسعه‌نیافتگی. *فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی*، ۱۰(۳)، ۵۷–۷۷. https://doi.org/10.22035/isih.2018.295

لوویت، کارل. (۱۳۸۵). ماکس وبر و کارل مارکس (ترجمهٔ شهناز مسمی‌پرست). تهران: ققنوس.

مارکس، کارل. (۱۳۸۸). دیباچه‌ای بر تاریخ روسیه؛ به انضمام مارکس، انگلس و جامعهٔ آسیایی، جیانی سُفری (ترجمهٔ هوشنگ صادقی). تهران: اختران.

مارکس، کارل، و انگلس، فردریش. (۱۳۸۴). دربارهٔ تکامل مادی تاریخ؛ ۲ مقاله و ۲۸ نامه (ترجمهٔ خسرو پارسا، چاپ سوم). تهران: نشر دیگر.

نش، کیت. (۱۳۸۰). جامعه‌شناسی سیاسی معاصر: جهانی شدن، سیاست و قدرت (ترجمهٔ محمدتقی دلفروز). تهران: کویر.

وبر، ماکس. (۱۳۶۹). شهر در گذر زمان (ترجمهٔ شیوا کاویانی). تهران: شرکت سهامی انتشار.

وبر، ماکس. (۱۳۹۱). اخلاق پروتستان و روح سرمایه‌داری (ترجمهٔ عبدالمعبود انصاری). تهران: سمت.

ولی، عباس. (۱۳۸۰). ایران پیش از سرمایه‌داری (ترجمهٔ حسن شمس‌آوری). تهران: مرکز.

ویتفوگل، کارل آگوست. (۱۳۹۲). استبداد شرقی: بررسی تطبیقی قدرت تام (ترجمهٔ محسن ثلاثی، چاپ سوم). تهران: ثالث.

References

Anderson, P. (2011). Lineages of the absolutist state (H. Mortazavi, Trans.). Tehran: Sales.

Ashraf, A. (1967a). The sociology of Max Weber. *Sokhan, 17*(10–12).

Ashraf, A. (1967b). Asiatic mode or feudal mode. *Jahane Now,* (11–12).

Ashraf, A. (1968). Characteristics of Iranian history in the Islamic period. *Jahane Now,* (1–2).

Ashraf, A. (1974). Historical characteristics of urbanization in Iran during the Islamic period. *Namehye Olume Ejtemai,* (4).

Ashraf, A. (1980). Historical obstacles to the growth of capitalism in Iran: The Qajar period. Tehran: Zamineh.

Ashraf, A. (2014). Critique and theory in the humanities and social sciences (E. Ashk-Shirin, Ed.). Tehran: Gostareh.

Azad Armaki, T. (2012). Intellectual foundations of Iranian social theory. Tehran: Nashre Elm.

Bashiriyeh, H. (1996). The state of reason. Tehran: Olume Novin.

Jaubert, P. A. (1968). Travel to Armenia and Iran (M. Mosahab, Trans.). Tabriz: Ketabforushiye Chehr.

Löwith, K. (2006). Max Weber and Karl Marx (S. Mosami-Parast, Trans.). Tehran: Qoqnoos.

Marx, K. (2009). A preface to the history of Russia; including Marx, Engels and Asiatic society by Gianni Sofri (H. Sadeghi, Trans.). Tehran: Akhtaran.

Marx, K., & Engels, F. (2005). On the materialist conception of history: Two articles and 28 letters (K. Parsa, Trans., 3rd ed.). Tehran: Nashre Digar.

Nash, K. (2001). Contemporary political sociology: Globalization, politics and power (M. T. Delforuz, Trans.). Tehran: Kavir.

Rodinson, M. (1979). Islam and capitalism (M. Salasi, Trans.). Tehran: Sherkate Sahamiye Ketabhaye Jibi.

Sedghi, N. (2018). Ahmad Ashraf's sociological approach to Iranian history through the problem of underdevelopment. *Interdisciplinary Studies in the Humanities, 10*(3), 57–77. https://doi.org/10.22035/isih.2018.295

Sofri, G. (2005). Marx, Engels and Asiatic society (H. Sadeghi, Trans.). Tehran: Akhtaran.

Turner, B. S. (2012). Weber and Islam, with critical footnotes and an introduction to the sociology of Max Weber (H. Bostan et al., Trans.).

Vali, A. (2001). Pre capitalist Iran (H. Shams-Avari, Trans.). Tehran: Markaz.

Weber, M. (1990). The city in historical perspective (S. Kaviani, Trans.). Tehran: Sherkate Sahamiye Enteshar.

Weber, M. (2012). The Protestant ethic and the spirit of capitalism (A. Ansari, Trans.). Tehran: Samt.

Wittfogel, K. A. (2013). Oriental despotism: A comparative study of total power (M. Salasi, Trans., 3rd ed.). Tehran: Sales.